

ЛЕКЦІЯ № 5-6

РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ДРУГОРЯДНИМИ ЧЛЕНАМИ. СИНТАКСИЧНА ПРИРОДА ВІДОКРЕМЛЕННЯ

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

1. Синтаксична природа відокремлення. Загальні і часткові умови відокремлення. Типи відокремлення.
2. Речення з відокремленими означеннями і прикладками.
3. Речення з відокремленими обставинами і додатками.

ЛІТЕРАТУРА

Базова

1. Бевзенко С. П. Сучасна українська мова. Синтаксис : [навч. посіб.] / С. П. Бевзенко, Л. П. Литвин, Г. В. Семеренко. – К. : Вища шк., 2005. – С. 133–140.
2. Межов О. Г. Синтаксис української мови: навчальний посібник. Луцьк : Надстир'я, 2021. 268 с.
3. Плющ М. Я. Системна організація граматичної будови української мови. Таблиці. Схеми : [навч. посіб.] / М. Я. Плющ, О. Ю. Грипас. – К. : Видавничий дім «Слово», 2015. – С. 175–176.
4. Сучасна українська літературна мова : Морфологія. Синтаксис : [підручник] / А. К. Мойсієнко, І. М. Арібжанова, В. В. Коломийцева та ін. – К. : Знання, 2010. – 265–270 с.
5. Сучасна українська мова : [підручник] / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін.; за ред. О. Д. Пономарева. – 2-е вид., перероб. – К. : Либідь, 2001. – С. 237–243.
6. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : [підручник] / К. Ф. Шульжук. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – С. 152–160.

Допоміжна

7. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – С. 229–238.
8. Загнітко А. П. Український синтаксис : навчально-практичний комплекс : [в 2 ч.] / А. П. Загнітко, М. О. Вінтонів, Л. В. Сегін. – 2-ге вид., доповн. – Донецьк–Слов'янськ : Дон НУ, 2011. – 652 с.
9. Кучеренко І. К. Актуальні проблеми граматики / І. К. Кучеренко. – Л., 2003. – С. 73, 82–94.
10. Новікова О. О. Статус відокремлення в системі синтаксичних зв'язків. Science and Education a New Dimension. Philology. VIII (64). 2020. Issue: 216. P. 45–48. URL : <https://seanewdim.com/wp-content/uploads/2021/04/Status-of-isolation-in-the-system-of-syntactic-connections-O.-Novikova.pdf>
11. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання : [навч. посіб.] / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – С. 296–319.

12. Тесліцька Г. І. Комунікативно-прагматичні параметри ускладнених речень у поетичному тексті. Закарпатські філологічні студії. 2024. Вип. 38. С. 78–82.

13. Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.

14. Христіанінова Р. О. Просте речення в шкільному курсі української мови : [посіб. для вчителя] / Р. О. Христіанінова. – К. : Рад. шк., 1991. – С. 116–124.

1. Синтаксична природа відокремлення. Загальні і часткові умови відокремлення. Типи відокремлення.

Відокремлення – семантичне та інтонаційне виділення другорядних членів речення з метою актуалізації їхнього значення, унаслідок чого вони набувають певної самостійності.

На письмі відокремлені члени речення відділені від інших компонентів розділовими знаками – комами або тире.

Розрізняють два типи відокремлення:

1) напівпредикативні відокремлені члени речення: *Обличчя, поросле густою бородою з вусами, не було ніяк старим* (Ю. Покальчук); *Він зіскочив на пісок, стоячи, простер руки над головою до сонця і потягнувся весь угору, заплющивши очі* (Ю. Покальчук).

2) відокремлено-уточнювальні члени речення: *А там, над нашою головою, гарним шатром розстилається темно-синє небо* (Панас Мирний); *Це було літом, саме в жнива* (М. Коцюбинський).

У науковій літературі йдеться про загальні й часткові умови відокремлення.

Загальні умови відокремлення характерні для всіх відокремлених членів речення:

1) порядок слів у реченні, пор.: *Дівчата в білих халатах, схожі на медичних сестер чи лікарів, щось чаклюють над пультами* (В. Собко) і *Вкрай збентежений Демид мовчки вклонився* (В. Собко);

2) ступінь поширеності члена речення, пор.: *Всі сиділи задумавшись* (Г. Тютюнник); *Санітари підійшли до підводи, на мить насторожено обернулись, прислухаючись до заходу* (М. Стельмах);

3) додаткове семантичне навантаження, пор.: *Перетворене найскладнішим потоком радісних почуттів, її заплакане обличчя немов світиться в передсвітанковій півтемряві* (О. Довженко) і *Маленькі, пофарбовані в яскраві кольори вагонетки шалено металися по рейках* (Ю. Мушкетик);

4) уточнювальний характер члена речення щодо попереднього: *В божого чоловіка довга, до самого пояса, борода* (П. Куліш).

Часткові умови відокремлення мають значення для відокремлення тільки певних членів речення:

1) граматична несполучуваність головного і залежного слів (для означень і прикладок): *Обпалені вибухом, вони тепер нагадували жмут іржавого колючого дроту* (О. Гончар); *Людина обов'язку, він і в неділю безвідлучно на посту* (О. Гончар);

2) дистантне розташування пояснюваного слова (для означень): *Осяяний сонцем, перед нами розкривався зовсім новий світ* (О. Довженко).

2. Речення з відокремленими означеннями та прикладками

Відокремлюємо означення:

1) поширені узгоджені означення (виражені прикметниковими і дієприкметниковими зворотами), які стоять після означуваного слова: *І Яворницький, цим звертанням якимсь упокорений, посумирнішав, подобрішав одразу і, звертаючись до натовпу, справді став про собор цей оповідати* (О. Гончар); *Біжить Василь, увесь мокрий од довгого бою, біжить у великій тривозі* (О. Довженко);

2) поширені й непоширені узгоджені означення, які стоять у препозиції до означуваного слова і мають додатковий причиновий відтінок: *Вірний своєму всесильному покликанню, Шевченко весь самотньо віддається поетичній творчості* (П. Жур); *Знесилений, кінь зупинився, важко дишучи* (О. Гончар);

3) кілька непоширених узгоджені означень у постпозиції до означуваного слова: *Волохатий лісовий джміль, неповороткий і вайлуватий, домовито гуде над блакитними купами чебрецю* (Ю. Яновський); *Від його вродливого лиця, блілого й гордого, біла звага молодого орла* (М. Коцюбинський); *Анура, схвильована й тремтяча, винесла сина з хатини* (О. Бердник);

4) одиничне непоширене узгоджене означення у постпозиції до означуваного слова, яке має додатковий причиновий відтінок: *Люди, вражені, завмерли, схилилися в поклоні покори* (О. Бердник);

5) поширені й непоширені узгоджені означення, розміщені дистантно від означуваного слова: *Край Радуги, освітлений вогнями заводів, біліє на пагорбі дот* (О. Гончар); *Не горів лише панський будинок у центрі просторого дворища, осяяний з фасаду полум'ям* (О. Гончар); *Іван рудіє чубом, випрямлений, суворий* (О. Гончар); *Маруїра наближається, несмілива й розгублена* (О. Бердник);

6) поширені й непоширені узгоджені й неузгоджені означення, які пояснюють займенник: *Розхристаний, весь у грязюці, він згарячу ледве впізнав Черниша* (О. Гончар); *А він, самотній, уночі ще довго в вогнище дивився, не витримав і похилився, і впав на землю у плачі* (А. Малишко); *У сатиновій сорочці, у полатаних штанах, він прийшов сюди першим з дружиною й дітьми* (А. Шиян);

7) поширені й непоширені узгоджені й неузгоджені означення, які пояснюють пропущене означуване слово: *Дихаю найдорожчим у світі чистим степовим повітрям, розтаю у просторах серед нічної тиші, спрямований*

очима до урочистого неба (О. Довженко); Не відомий нікому, сідаю на лавку, слухаю і дивлюся (М. Коцюбинський); У білій сукенці, тонесенька в талії, під хвилями буйного волосся, скидалася на велику ромашку (Ірина Вільде); Стоять серед неораного поля навколішках – бородаті, в шинелях, забрьохані, без шапок... (О. Гончар).

8) неузгоджені означення, які пояснюють власну назву: *Брянський, з туго перетягнутим станом, з білявою пишною чуприною, стоїть, облитий променями призахідного сонця (О. Гончар); В окулярах і в чорному платті, трохи манірна, Ліда нагадувала класну наглядачку старих часів (О. Донченко);*

9) неузгоджені означення, які вживають в одній вервечці з узгодженими: *Перед очима Маланки витала левада, зелена, весела, над річкою (М. Коцюбинський).*

Відокремлюємо прикладки:

1) поширені прикладки в постпозиції до означуваного слова: *Дромосом – широкою, мощеною камінними плитами вулицею – до порту котився натовп (Ю. Мушкетик);*

2) поширені й непоширені прикладки в постпозиції до означуваного слова – власної назви: *Марцинюк, високий, трохи згорблений, сухорлявий чоловік, тепло дивився своїми розумними сірими очима на прибулих (Ю. Збанацький); Випало Ількові рити траншею. З одного боку від нього копирсався в землі Сава Григорович, учитель, а з другого – Яків Підлатайло, робітник із цукрового заводу (Є. Гуцало);*

3) поширені й непоширені прикладки до означуваного слова, вираженого займенником: *Хто вона, та порушниця зачіплянського спокою, баламутка юнацьких ночей? (О. Гончар); Люди нічних вахт, удень вони мають право на відпочинок (О. Гончар);*

4) прикладки до пропущеного означуваного слова: *До кімнати зайшов Василь. Широкоплечий, міцний чоловік, нагадував казкового богатиря;*

5) прикладки – власні назви відокремлюємо лише тоді, коли вони мають конкретизувальне значення: *Другий сусід мій, Григорій Шиян, вирішив зовсім не покидати своєї старої хати на високім пагорбі над плавнями (О. Довженко); У центрі села тече річка з дивною, мабуть татарською, назвою – Ташань (Г. Тютюнник);*

6) прикладки, які введені словами на ймення, на прізвище, на прізвисько: *За шофера ми поставили тракториста Серьогу, на прізвище Півень (Ю. Яновський);*

7) прикладки, приєднані сполучником як, відокремлюємо лише тоді, коли вони мають додатковий причинний відтінок: *Як повносилового і владного господаря Мови, його завжди манили мовні перелоги (І. Фаріон). Але: Я прийшов до тебе як до громадянина (Ю. Мушкетик).*

3. Речення з відокремленими обставинами та додатками

Відокремлені обставини можуть бути виражені дієприслівниковими зворотами, одиничними дієприслівниками, прийменниково-відмінковими формами іменників із пояснювальними словами і без них.

Найчастотнішими постають відокремлені обставини, виражені дієприслівниковими зворотами, що посідають будь-яку позицію в реченні. Зокрема:

1) обставини способу дії: *Усе щось думав і шепотів сам до себе, а потім, **ховаючись від людського ока**, ішов додому спати* (Г. Тютюнник); *Марія сидить, **насупивши свої густі темні брови*** (О. Іваненко);

2) мети: *Старенький, але ще дебелий дідусь, **впрягшись у саночки**, никав по двору, **вишукуючи сміття та вивозячи його в яму*** (Г. Тютюнник); *Але Хлястик цього не розумів і крутився на коні, **наїжджав на стомлених людей, примушуючи іти швидше*** (Г. Тютюнник);

3) причини: *Сержанти **забігали, рахуючи людей*** (Г. Тютюнник); *І, **довідавшись про кількість Святославових полків**, Греки вдесятеро більше виставляють вояків* (О. Олесь); *Дочка України, народний художник республіки, Катерина Білокур привернула на виставках загальну увагу до цієї праці, **вразивши найвибагливіших поцінувачів яскравою самобутністю, поетичною силою своїх творів*** (О. Гончар);

4) умови: ***Загарбуючи чужі володіння**, ти будеш сам вигнанцем з рідної землі. **Маючи рабів**, ти неодмінно звідаєш рабство...* (О. Бердник);

5) часу: *В одній із класних кімнат, **забившись у куток**, тремтить оточена дітьми дика сарночка гірська* (О. Гончар); ***Кинувши біля порога коня**, розбудив виконавця і послав його за фельдшером* (Г. Тютюнник);

6) допусту: *Єсть дивні лілеї, що, **вранці родившись**, надвечір уже умирають* (О. Олесь);

7) синкретичні зі значенням часу і причини: *Син **усміхається, розглядаючи батькові обладунки*** (О. Гончар).

Обставини, виражені одиничними дієприслівниками відокремлюємо завжди, коли:

1) вони стоять у препозиції до дієслова-присудка: *Обсмалене лоша, **пирхаючи**, вискочило з полум'я і стало, злякано озираючись* (О. Гончар); *Потім він відірвав Орису від своїх грудей і, за своєю звичкою, **не озираючись**, побіг доганяти підводу* (Г. Тютюнник); *І вся земля, **росяніючи**, тепер здається колискою життя, надій* (М. Стельмах);

2) їх кілька однорідних: *Щохвилі творим ми нове життя, йдучи, співаючи і мислячи* (В. Бичко); *Давав наказ він тихо, не вигукуючи, не поспішаючи*, виразно, як старий досвідчений у ділі козак (Н. Рибак).

Обставини, виражені одиничними дієприслівниками, що стоять після дієслова і мають значення способу дії, зазвичай не відокремлюємо: *Комдив ліг спати не роздягаючись* (Г. Тютюнник); *Цілий день ось ганяв не обідавши* (О. Гончар).

Проте, за бажанням, автор може й відокремлювати їх: *Любив, їдучи на возі з лугу, дивитися, лежачи, на зоряне небо* (О. Довженко).

Відокремлення обставин, виражених іменниками, факультативне. Такі обставини можна відокремлювати, коли вони стоять у кінці або в середині речення: *Іван пропустив кілька уроків через хворобу*; *Іван пропустив, через хворобу, кілька уроків*. На початку речення такі обставини не відокремлюють: *Через хворобу Іван пропустив кілька уроків*.

Але завжди відокремлюють обставини допусту, виражені іменником із прийменниками *незважаючи на, наперекір, усупереч*: *Сергієві, незважаючи на веселий вечір, стало журно* (В. Козаченко); *Чіпка, наперекір світові і людям, якийсь веселий, радий* (Панас Мирний); *Всупереч зовнішній легковажності, Люба напрочуд чесно уміла зберігати таємниці* (О. Гончар).

Речення з відокремленими додатками

Поняття «відокремлені додатки» є досить умовним, бо вони не мають об'єктних значень.

Вони виражені відмінковими формами іменників (або займенників) із прийменниками чи прийменниковими сполученнями *крім, окрім, за винятком, замість, на відміну від, включаючи* тощо: *Більш жодного звуку не донеслося, крім повівання пахучого повітря в розквітлому гіллі саду* (Марко Вовчок); *Крім того, гармонії природи у великій мірі сприяла і Тихонова рушниця* (О. Довженко); *На його подвір'ї, замість похилої хатини, стояв веселий будинок* (Панас Мирний). Але якщо прийменник *замість* уживаний у значенні *за*, додаток із ним не відокремлюємо: *Син працював сьогодні замість батька*.